

અવતારનો સિદ્ધાંત

શીતલ એમ. ચૌધરી

૧. અવતાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

હિંદુ ધર્મનું મુખ્ય અંગ અવતાર છે. કથા, કર્મકાંડ અને ઉપાસના ત્રણનો સાથે નજીકનો સંબંધ છે. લોકકલ્યાણ માટે અવતારવાદ વિશે જાણવું આવશ્યક છે. આ જ વાત જાણવા માટે પુરાણોમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અવતાર શબ્દ 'અવ' ઉપસર્ગને ત્ ધાતુને ઘઙ્ પ્રત્યય લગાડવાથી બન્યો છે. તેનો અર્થ “કોઈ ઊંચા સ્થાનેથી નીચે ઉતરવું” એવો થાય છે. આ જ પ્રમાણે ઈશ્વરનું પૃથ્વી ઉપર અવતરણ. ઈશ્વર સર્વજ્ઞ, સર્વત્ર અને સર્વ જગતમાં વ્યાપીને પૃથ્વી ઉપર અનેક રૂપોમાં સ્વયં પોતાની જ માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો બીજો અર્થ પણ છે. કોઈ શક્તિ સંપન્ન ભગવાન કે દેવતાનું ઊંચા લોકમાંથી ઊતરવું તેમજ મનુષ્ય કે માનવેતરરૂપને ધારણ કરવું તેને જ અવતાર કહે છે. આ અર્થમાં પુરાણોમાં આવિર્ભાવ શબ્દનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અવતાર શબ્દના અનેક અર્થો છે. જેમ કે પાર કરવું, જન્મ ગ્રહણ કરવો, શરીર ધારણ કરવું. નીચે ઉતરવું ઈત્યાદિ અર્થ થાય છે. અવતારનો અર્થ ઊંચા સ્થાનેથી નીચા સ્થાને ઊતરવું તે “અવતરણ” કે અવતાર એમ કહે છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ તો નિરાકાર છે છતાં મહાશક્તિના યોગથી સગુણ આકાર બની ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે પ્રતીત થાય છે. પરમાત્મા અજ હોવાથી અનેક રૂપે જન્મ ધારણ કરીને લોકોનું કલ્યાણ કરે છે. ઈન્દ્ર પોતાની માયાશક્તિ વડે અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે. આમ, શ્રુતિઓ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે આને જ પરમાત્માનો અવતાર કહે છે.

૨. અવતારનું બીજ

અવતારોની વાત ફક્ત પુરાણોમાં જ નથી. પરંતુ, વેદ, ઉપનિષદ્, રામાયણ, આરણ્યક, બ્રાહ્મણ, મહાભારતાદિ ગ્રંથોમાં સુંદર રીતે વર્ણન મળે છે.

૨.૧ વેદ

ઋગ્વેદના મંત્રમાં ઈન્દ્ર પોતાની માયાશક્તિ દ્વારા ભિન્ન ભિન્ન રૂપો ધારણ કરતો બતાવ્યો છે. ઋગ્વેદ ૮/૧૭/૧૩ માં ઈન્દ્ર “શૃંગવૃષ” ના પુત્રનું રૂપ ધારણ કરનાર માનવામાં આવ્યો છે. ૮ આમ ઈન્દ્રના અવતારનો સ્પષ્ટ આભાસ મળે છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુના અવતારનો મંત્ર છે. ૯ જેનું તાત્પર્ય એ છે કે વિષ્ણુએ જગતને ત્રણ ચરણોથી આકાન્ત કરીને પગ મૂક્યો અને આ પૃથ્વી વગેરે જગત અંતર્હિત થઈ ગયું. ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્તમાં વર્ણવેલ “પુરુષ” ને ભાગવત અવતારોનું બીજ ઉદ્ગમસ્થાન, સંહારસ્થાન માનવામાં આવે છે. કૃષ્ણાવતારનું વર્ણન ઋગ્વેદના (૧-૧-૧) મંત્રમાં હોવાનું સ્વામી ગંગેશ્વરાનંદજી માને છે. અથર્વવેદના મંત્રમાં પરમાત્માની સ્ત્રી, પુરુષ, કુમાર અને કુમારીના રૂપે સ્તુતિ કરી છે. જેમાં પરમાત્મા અવતારરૂપે હોવા જોઈએ. અથર્વવેદમાં વરાહ અવતારની વાત છે.

યજુર્વેદમાં અવતાર શબ્દ નહિ પણ “અવતર” શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ત્યાં અગ્નિ દેવતાને પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે, પૃથ્વી ઉપર અવતરો. આ મંત્રમાં અવતર શબ્દમાં ઊતરવું, નીચે આવવું એવી અર્થઘાયા દેખાય છે. શુક્લયજુર્વેદમાં સંહિતામાં પરમાત્મા સ્થૂલ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ વાસ્તવિક જન્મ લેતો નથી. પણ અનેક રૂપોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ મંત્રના પ્રાકૃત અર્થમાં અવતારવાદનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. ઋગ્વેદસંહિતામાં અવતારનું આપેલું બીજ બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં વિસ્તૃત રીતે વિકાસ પામ્યું છે.

૨.૨ બ્રાહ્મણ ગ્રંથો

શતપથ બ્રાહ્મણમાં વામન અવતારની કથાનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. તેમજ મત્સ્યાવતારનો રમણીય પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રજાપતિએ કૂર્મરૂપ ધારણ કરીને પ્રજાનું સર્જન કર્યાનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. વામન અવતાર વિષ્ણુ સાથે તેમજ મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ અવતાર પ્રજાપતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં પ્રજાપતિ દ્વારા વરાહનું રૂપ લેવાની કથા મળે છે. તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં કૂર્માવતારનો નિર્દેશ જોવા મળે છે. જેમાં ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્તને પુરુષનાં દર્શન થાય છે. તથા નૃસિંહ અવતારને નિર્દેશ જોવા મળે છે. જેનું ઉપબૃહણ માત્ર ભાગવત પુરાણમાં જોવા મળે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્માં ઈન્દ્રનું માયાશક્તિ અનેકરૂપ ધારણ કરવાનું વર્ણન છે, જે ઋગ્વેદીય અવતાર સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. આમ, અવતારવાદ વેદોથી શરૂ કરીને ઉપનિષદ્, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને પુરાણોમાં વિસ્તરેલો છે. તેનું વર્ણન સ્વરૂપ રામાયણ મહાભારતાદિ વિપુલકાય ગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે. ભગવાન રામ અને કૃષ્ણ અનુક્રમે રામાયણ અને મહાભારતમાં મહામાનવથી એ વિશેષ અવતારી પુરુષ તરીકે દેખાય છે. આ અવતાર એ ધાર્મિક કાન્તિ છે. તેમાં પરમાત્મા એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધારણ કરીને જગતમાં જુદા જુદા લોકોપયોગી કામ કરે છે. અત્યાર સુધી આ અવતારોનો સંબંધ પ્રજાપતિ સાથે હતો પરંતુ, ક્રમશઃ સમય પ્રસાર થતાં વિષ્ણુના અવતારો માનવામાં આવ્યા. પરંતુ વામન અવતારના સંબંધમાં આવું જોવા મળતું નથી. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ “ઝરુગાય” તથા “ઝરુક્રમ” ના વિશેષણથી વિશેષિત છે. વાસુદેવ કૃષ્ણના વિષ્ણુ અવતાર હોવાથી કલ્પનાનો ઉદય આરણ્યક યુગમાં થયો. તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં તેનો ગાયત્રી મંત્ર મળે છે. પાણિનીયસૂત્રમાં વાસુદેવ તથા અર્જુનની ભક્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વૈષ્ણવ આગમનો ઉદય થવાથી વાસુદેવ કૃષ્ણનું નારાયણની સાથે ઐક્ય સ્થાપિત થયું અને અવતારવાદના વિકાસનો યુગ આવ્યો. ગીતાનો અવતારવાદ શ્રીકૃષ્ણના અવતારવાદ તરીકે વૈષ્ણવધર્મમાં સ્વીકૃત કરવામાં આવ્યો. શ્રીકૃષ્ણના ગીતામાં કહેલા વચનોથી આ બાબતમાં સ્પષ્ટ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માં શ્રીકૃષ્ણની દેવકીપુત્ર તરીકે ઉપસના કરે છે. ગણેશ, સૂર્ય, શિવ, શક્તિ વગેરેના પ્રસંગો વેદોમાં મળે છે. અને પુરાણોમાં તેના અવતારની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૩. અવતારનો હેતુ

વિશ્વની જુદી જુદી જાતિઓમાં તથા જુદા-જુદા ધર્મોમાં જુદી જ રીતે અવતારનો સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત થાય છે. પુરાણ, વેદ અને દર્શનશાસ્ત્રો અનુસાર ઈશ્વર મોતીની માળાના દર્શની જેમ સર્વત્ર વ્યાપક છે. અવતારનું પ્રયોજન એ છે કે જ્યારે સંસારમાં સાધારણ શક્તિથી કામ ન ચાલે ત્યારે ઈશ્વર અવતાર લે છે. વિશ્વને એક સૂત્ર બાંધનાર ધર્મ છે. જ્યારે

જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે. ત્યારે અધર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે ત્યારે ભગવાન વિશ્વમાં જન્મધારણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં ગીતામાં આ વાત કરે છે. ૨૭ જે નીચેના શ્લોક દ્વારા જણાવવામાં આવે છે.

અજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોડપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાડડત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥

જે અવતારવાદને કારણે હિંદુ ધર્મ અન્ય ધર્મો કરતાં અલગ પડે છે. તે “અવતારવાદની “શ્રીકૃષ્ણે અહીં ચર્ચા કરી છે. આ અવતારવાદનો પ્રભાવ પુરાણોમાં પણ પડ્યો છે. વાયુપુરાણ અને મત્સ્યપુરાણમાં શ્લોકમાં પાઠભેદ સાથે મળે છે. ભાગવતમાં અવતારનું બીજું પ્રયોજન મળે છે. અપ્રમેય, ગુણહીન, ગુણાત્મક ભગવાનનો અવતાર માનવ કલ્યાણ અને મોક્ષ માટે જ છે. અલૌકિક રાગાત્મિકા ભક્તિનું વિતરણ જ ભગવાનને પ્રકટ કરાવી શકે છે. જ્ઞાનનું વિતરણ પણ ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન છે. ભગવાન જ ગુરુઓના ગુરુ છે. કદર્મ અને દેવહૂતિના ઘેર કપિલરૂપે અવતરેલા ભગવાને ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, “જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો એ જ ભગવાનના અવતારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.” ઈશ્વરનો અવતાર મનુષ્યોને સદ્ગુણોનું શિક્ષણ આપવા માટે છે. ભગવાન વેદવ્યાસે ભાગવતમાં આ અંગે સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આ રીતે સર્વવ્યાપક નિરાકાર ઈશ્વર માયાથી ભક્તોની પ્રાર્થનાનુસાર ધર્મ, ગો, દેવ, સજ્જનોની રક્ષા માટે માનવાદિ, શરીરો ધારણ કરે છે. આ અંગે વિષ્ણુપુરાણમાં તથા રામચરિતના માનસમાં કહ્યું છે. જીવને મોક્ષ અપાવવો તે જ ભગવાનના અવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન છે.

૪. અવતારની પ્રક્રિયા

પુરાણ અને ઈતિહાસમાં બતાવી છે. ભગવાન પોતાની દિવ્યમૂર્તિનો ત્યાગ કરીને પૃથ્વી પર અવતરણ કરે છે. અને નવો જન્મ ધારણ કરીને કે જન્મ ધારણ કર્યા વિનારૂપ પરિવર્તનકારને અવતરે છે. આ ચર્ચા ભાગવતપુરાણમાં જોવા મળે છે. વિભુ પરમાત્મા, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન સર્વવ્યાપી છે. પણ અવતારી સ્વરૂપે અશુદ્ધ, અબુદ્ધ, અવ્યક્ત, અલ્પશક્તિ છે. બીજા મત પ્રમાણે વિષ્ણુએ પોતાની મૂર્તિના બે ભાગમાં વિભાજન કર્યા પછી પહેલી મૂર્તિ સ્વર્ગમાં કઠોર તપ કરવા લાગી અને બીજી મૂર્તિ યોગનિદ્રાનો આશ્રય લઈને પ્રજાઓનો સંહાર તથા સૃષ્ટિ અંગે વિચાર કરવા લાગી. શ્રી નીલકંઠ પ્રથમ મૂર્તિને સાત્ત્વિક અને બીજી મૂર્તિને તામસી તરીકે ઉલ્લેખે છે. મહાભારતમાં પણ પ્રથમ મૂર્તિને વાસુદેવ તથા બીજી મૂર્તિને અંકર્ષણ માને છે. ત્રીજા મત પ્રમાણે સમસ્ત જગતમાં વ્યાપેલા નારાયણે પોતાની મૂર્તિને પણ ચાર ભાગમાં વિભાજિત કરી હતી. જેમાંથી એક મૂર્તિ નિર્ગુણ તથા બીજી ત્રણ સગુણરૂપ છે. નિર્ગુણમૂર્તિનું નામ વાસુદેવ તથા સગુણ મૂર્તિનાં નામ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ છે. આ ચાર મૂર્તિઓને મહાભારતમાં ક્રમશઃ પુરુષ, જીવ, મન તથા અહંકાર કહે છે. આને ચક્રવ્યૂહ કહે છે. ઈશ્વરની

ચિત્કલા ઉદ્ભિજ્જ, સ્વદેજ, અંડજ, જરાયુજ, માનવ, દાનવ, દેવાદિ બધા પિંડોમાં વ્યાપ્ત છે. જેમ કે ઉદ્ભિજ્જ જીવોમાં ઈશ્વરની એક કલા, સ્વદેજમાં બે કલા, અંડજમાં ત્રણ કલા અને જરાયુજ જીવોમાં ચાર કલાઓ વ્યાપ્ત છે. સામાન્ય રીતે મનુષ્યોમાં પાંચથી આઠ કલાઓનો વિકાસ થાય છે. આઠથી વધારે કલાઓ અવતારની કલા કહેવાય છે. માટે ઈશ્વરનો અવતાર નવથી સોળ કલાનો માનવામાં આવે છે. નવથી પંદર કલા સુધીનો અંશાવતાર અને સોળ કલાનો પૂર્ણાવતાર કહે છે. કૃષ્ણાવતારને પૂર્ણાવતાર કહેવાય છે. આમ રામનો અવતાર બાર કલાનો હોવાથી અંશાવતાર કહેવાય છે. વામનાદિ અવતારને પણ અંશાવતાર કહે છે-જેમાં થોડા સમય માટે ભગવાન શક્તિનો આવેશક લઈને શક્તિથી અધિષ્ઠાન કરી જગતનું મંગલમય કાર્ય કરે છે. વિશેષાવતારમાં દીક્ષા સમયે ગુરુ-શિષ્યોના અંતઃકારણમાં વિશેષરૂપથી પ્રગટ થાય છે. આથી તે સમયે ગુરુ બ્રહ્માદિ રૂપ છે. સવિશેષાવતાર તો ક્યારેક થાય છે. સનકાદિ, નારદ, પૃથુ વગેરે મહાપુરુષો આવા અવતારમાં આવે છે. નિત્યાવતાર મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં થાય છે. સર્વત્ર ચરાચરમાં પરમાત્માની સત્તા છે. આથી તે બધા જીવોના હૃદયમાં બિરાજમાન છે. જેથી જીવ પાપકર્મથી નિવૃત્તિ લઈને શુભ કાર્યોમાં પરોવાય છે.

અવતારોનો બીજા વર્ગ ‘અર્ચાવતાર’ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. જેમાં ભગવાનની પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરેલી પ્રતિમાઓ આવે છે. જે જુદા જુદા પ્રકારના રૂપોમાં ભક્તો દ્વારા પૂજાય છે. આ સિવાય ભગવાનના વિભવાવતાર અને અંતર્યામી અવતાર નામના બે અવતારોની ચર્ચા જોવા મળે છે. જેમાં વિભાવોની સંખ્યા ઓગણચાલીસ અહિર્બુધ્ધ્યસંહિતામાં બતાવી છે. ૩૬ તેમાં મધુસૂદન, પદ્મનાભ, ધ્રુવ, કપિલ વગેરે નામો આવે છે. અંતર્યામી અવતારમાં કોઈ પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિત્વની કલ્પના કરવામાં આવી નથી. તેના માટે કોઈ સંખ્યા નિશ્ચિત કરવામાં આવતી નથી. અંતર્યામી તો સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં નિવાસ કરે છે. અવતારવાદની વધતી લોકપ્રિયતાએ વ્યૂહોનું મહત્ત્વ ઘટાડ્યું. વ્યૂહના ચાર અંગોમાંથી ફક્ત વાસુદેવ માત્ર રહ્યા. વ્યૂહવાદી હવે અવતારવાદના ગુણાવતાર તથા અંતર્યામી અવતારની આંશિક ભાવનાઓ સુધી કોઈને કોઈ રીતે સીમિત રહ્યો.

૫. અવતારોની સંખ્યા

ભિન્ન ભિન્ન ગ્રન્થોમાં અવતારોની સંખ્યા વિભિન્ન છે. ક્યાંક આઠ, ક્યાંક દસ, ક્યાંક સોળ તો ક્યાંક ચોવીસ અવતારોનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ દસ મુખ્ય અવતાર બહુમાન્ય છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નરસિંહ, રામ, પરશુરામ, વામન, રામ, પરશુરામ, બલરામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્કિ. ભાગવતમાં બાવીસ અવતાર મનાયા છે. ગીતામાં રામ અને કૃષ્ણ એમ બે અવતારો જોવા મળે છે. મહાભારતમાં છ અવતારો જોવા મળે છે. અને બીજી જગ્યાએ દસ અવતારોનો ઉલ્લેખ છે. જેમાં બુદ્ધની જગ્યાએ હંસનો ઉમેરો કર્યો છે. મહાભારતની દાક્ષિણાત્ય આવૃત્તિના સભાપર્વમાં નાના ચરિત્રો સાથે પુષ્કર, વામન, કૃષ્ણ, પરશુરામ, વરાહ, નૃસિંહ, દત્તાત્રેય, દાશરથિરામ અને કલ્કિ એમ નવ અવતારો ગણાવાયા છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં અવતારોની સંખ્યા ભિન્ન ભિન્ન જોવા મળે છે. કેટલીક જગ્યાએ નવ, ચૌદ તો અન્યત્ર વીસ, બાવીસ કે ચોવીસની સંખ્યા બતાવી છે. એ હરિના અસંખ્ય અવતારની વાત કરી છે. પ્રથમ સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્લોક ૬ થી ૨૫ સુધી સનકાદિ, નારદ, વરાહ વગેરે બાવીસ અવતારોનો ઉલ્લેખ છે. જેમ કે દ્વિતીય સ્કંધના સાતમા અધ્યાયમાં ચોવીસ અવતારોનું વર્ણન છે. પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્કંધમાં

વૈષ્ણવ્ય જોતાં દ્વિતીય સ્કંધમાં “સુયજ્ઞ” તે યજ્ઞ છે. નારદને બદલે નારદના ઉપાસક હંસ છે. આમાં “મોહિની” નથી. ધ્રુવના પ્રભુ હયગ્રીવ, મનુવંશધર નવા છે. ભાગવત ૧.૩ માં રામ અને કૃષ્ણ ભિન્ન ભિન્ન બતાવ્યા છે. જ્યારે ભાગવત ૨.૭ માં સિતકૃષ્ણકેશ થી એક ગણ્યા છે. દસમા સ્કંધના ચાલીસમાં અધ્યાયના શ્લોક ૧૭ થી ૨૨ માં ચૌદ અવતાર ગણાવ્યા છે. તો આજ સ્કંધના બીજા અધ્યાયના ચાલીસમા શ્લોકમાં નવ અવતાર ગણાવ્યા છે. અગિયારમા સ્કંધના ચોથા અધ્યાયમાં વીસ અવતારોનું વર્ણન છે.

પાંચરાત્રની અહિર્બુધ્ધ્યસંહિતા (પૃ. ૪૭) માં ૩૯ અવતારોના નામ મળે છે. આજે અવતારોની પ્રચલિત સંખ્યા દસ છે. જેમાં નામ અને ક્રમ વામનપુરાણમાં છે. બારમી સદીમાં આ સંખ્યા નક્કી થઈ. અવતારના ચાર ભેદ છે. આવેશ, પ્રવેશ, સ્ફૂર્તિ અને આવિર્ભાવ પરમાત્માની વિભુશક્તિ કોઈક પ્રાણીમાં પ્રવેશે અને થોડીકવાર રહે તે આવેશ. કોઈ કાર્ય સંપન્ન કરવા સુધી રહે તે પ્રવેશ. મત્સ્ય, કૂર્મ અને વરાહ એ આવેશ અને પ્રવેશના ઉદાહરણ કહી શકાય. સ્ફૂર્તિ અવતારમાં બે વિરોધી પરિબળો ટકરાતા તેમાંથી જન્મે છે. પ્રહ્લાદની દૈવી શક્તિ અને હિરણ્યકાશિપુની આસુરી શક્તિ થાંભલા ઉપર ટકરાતાં નૃસિંહ અવતાર થયો છે. અને કોઈક દ્વારા જન્મ લેવો તે આવિર્ભાવ કહે છે. વામનથી જ બધા જ આવા અવતારો થાય છે. પરન્તુ આ અવતારોમાં પરમાત્માની શક્તિનું પ્રમાણ ઓછું વધતું જોવા મળે છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વામન અને વરાહમાં પરમાત્માના ચાર અંશની શક્તિ છે. કેવળ કૃષ્ણાવતારને જ પૂર્ણાવતાર તરીકે જયદેવ વગેરેએ માન્યો છે. સંપૂર્ણ: કેવલો હરિ: ૧૨ંપરાને અનુસરીને જયદેવે ગીતગોવિંદમાં કહ્યું છે. દશાકૃતિકૃતે કૃષ્ણાય તુભ્યં નમઃ । દશ અવતારો ગણાવવામાં બલરામને પણ અવતાર ગણાયો છે. અને બુદ્ધને પણ સમાવવામાં આવ્યા છે. દશ મુખ્ય અવતારો હોવાથી તેમના વિશે અહીં વિગતો સમાવવામાં આવ્યા છે. દશ મુખ્ય અવતારો હોવાથી તેમના વિશે અહીં વિગતો આપવામાં આવી છે.

૬. દસ અવતાર અને તેમનું કાર્ય

૧. મત્સ્યાવતાર

ચાતુર્યુગ પૈકી સત્યયુગમાં નૈમિત્તિક પ્રલય સમયે વૈવસ્વત મનુના સહયોગથી જલમગ્ન વેદ સૃષ્ટિની રક્ષા માટે મત્સ્યરૂપે અવતાર થયો હતો.

૨. કૂર્માવતાર

સત્યયુગમાં સમુદ્રમંથન સમયે મન્દરાચલ પર્વતને પોતાની પીઠ પર રાખીને અમૃતમંથન પ્રસંગે આ અવતાર થયો હતો.

૩. વરાહાવતાર

હિરણ્યાક્ષ દાનવ દ્વારા પાતાલમાં લઈ ગયેલી પૃથ્વીના ઉદ્ધાર માટે સૃષ્ટિના આદિ સમયે આ અવતાર થયો હતો.

૪. નૃસિંહાવતાર

હિરણ્યકાશિપુને મારીને પ્રહ્લાદની રક્ષા માટે સત્યયુગમાં આ અવતાર થયો હતો.

૫. વામનાવતાર

ભગવાન વિષ્ણુએ દૈત્યરાજબલિને સ્વર્ગમાંથી પાતાલમાં મોકલ્યો.

૬. પરશુરામાવતાર

ભગવાન વિષ્ણુએ અત્યાચારી અને બ્રાહ્મણ દ્વેષી સહસ્રબાહુ કાર્તવીર્ય અર્જુનને મારવા ત્રેતાયુગમાં પરશુરામનો અવતાર ધારણ કર્યો હતો.

૭. રામાવતાર

સંસારમાં આદર્શ જીવનનું ઉદાહરણ પુરું પાડનાર આ રામનો અવતાર છે. આ રામાવતારને મર્યાદાવતાર માનવામાં આવે છે. તે બાર કળાનો અવતાર છે.

૮. કૃષ્ણાવતાર

દ્વાપરયુગમાં અંત સમયમાં કંસ, દુર્યોધન, દુઃશાસન વગેરેના નાશ માટે દેવકીના ગર્ભથી કૃષ્ણરૂપે અવતરીને અત્યાચારોના અંત માટે આ અવતાર લીધો હતો. કૃષ્ણ સ્વયંભગવાન છે. તેથી કૃષ્ણાવતારને પૂર્ણાવતાર પણ કહેવાય છે.

૯. બૌદ્ધાવતાર

ભગવાને બુદ્ધાવતાર લઈને પશુહત્યાથી ઉત્પન્ન અધર્મને રોકવા આ અવતાર લીધો.

૧૦. કલ્કિઅવતાર

આ અવતાર થયો નથી. ભાગવ ૧/૩/૨૫ માં કહ્યું છે કે જ્યારે આ સંસારમાં પાપ વધી પડશે. મનુષ્ય અધાર્મિક બનશે ત્યારે ભગવાન કલ્કિરૂપે અવતરશે. જયદેવ ગીતગોવિંદમાં કૃષ્ણના સ્થાને બલરામને ગણીને કૃષ્ણને પૂર્ણાવતાર તરીકે વર્ણવામાં આવે છે. વિષ્ણુપુરાણના પાંચ અંશ છે તેમાં રાજા વેનના ચરિત્રના સંદર્ભ પૃથુનું ચરિત્ર આલેખ્યું છે.

પૃથુને વિષ્ણુનો અવતાર માનવામાં આવે છે. વિષ્ણુના અન્ય અવતારોમાં નૃસિંહ અવતાર વધુ લોકપ્રિય બન્યો છે. વિ.પુ.ના પ્રથમ અંશના અ. સોળથી વીસમાં નરસિંહ અવતાર વિષયક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હિરણ્યકાશિપુનો દિગ્વિજય, પ્રહ્લાદનું ચરિત્ર, પ્રહ્લાદને મારવા માટે હિરણ્યકાશિપુના પ્રયત્નો, પ્રહ્લાદ ભક્ત હોવાથી તેના રક્ષણ માટે ભગવાને મોકલેલું સુદર્શન ચક્ર અને પ્રહ્લાદની સ્તુતિથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આમ, નૃસિંહ અવતાર દશાવતાર લીલામાં ચોથો અવતાર છે. આ પછી મનુના અવતારોની કથા છે. પણ ત્રીજા અંશમાં ક્યાંય મત્સ્યાવતારની કથા મળતી નથી. વિષ્ણુપુરાણના ચોથા અંશમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર વંશનું વર્ણન છે. જેમાં ચોથા અંશના ચોથા અધ્યાયમાં સગર, સૌદાસ, ખટ્વાંગના, ચરિત્ર સાથે રામનું ચરિત્ર સંક્ષેપમાં આપવામાં આવ્યું છે. વિષ્ણુપુરાણમાં ૪.૮૭ થી ૧૦૩ માં રામચરિત આપવામાં આવ્યું છે. રામના બે પુત્રો કુશ અને લવ, લક્ષ્મણના અંગજ અને ચંદ્રકેતુ, ભરતના તષ્કલ અને પુષ્કલ, શત્રુઘ્નના સૂરબાહુ અને સૂરસેનને વર્ણવી કુશથી સાગર ચાલેલા વંશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

યોથા અંશમાં યદુવંશના વર્ણનમાં કોષ્ટુ અને સાત્વતનું વર્ણન કરતાં વસુદેવની સંતતિનું વર્ણન સંક્ષેપમાં આપ્યું છે. વિષ્ણુપુરાણનો પાંચમો અંશ અધ્યાય ૧ થી ૩૮ સુધી શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. આ ચરિત્રની બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં વર્ણવેલા શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર સાથે તુલના અધ્યયનનો વિષય છે.

૭. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ

વિષ્ણુના વિભિન્ન અવતારોમાં કેવળ ધ્વન્તરી અવતારનું વર્ણન મળે છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણનો ચતુર્થખંડ શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડ છે. અને સમગ્ર બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના આ ચતુર્થ ખંડમાં શ્રીકૃષ્ણનું જન્મચરિત્ર નિરૂપવામાં આવ્યું છે. વિ.પુ. અને શ્રીમદ્ભાગવતના જેવું શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર હોવા ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણ અને રાધાના પ્રણયપ્રસંગોનું આલેખન તેના આધ્યાત્મિક રહસ્ય સાથે કરવામાં આવ્યું છે. ગોલોકનું વર્ણન એ તેમની નિત્યલીલા વિષે છે. પૃથ્વી ઉપર ગોપીઓમાં રાધા પ્રતિ વિશેષ પ્રેમ આલેખન કરવામાં શ્રીકૃષ્ણની સાથે રાધા શાપિત બનીને અવતરી છે. પરિણામે રાધા માધવની ક્રિયા દુન્યવી દૃષ્ટિને પ્રણયપ્રસંગ છે. પરંતુ ગોલોકમાં રાધાનું વર્ણન દિવ્યતાના રંગે રંગાયેલું છે. આમ, રાધા તત્વને પરમાત્માની આહ્લાદિની શક્તિ તરીકે અહીં નિરૂપવામાં આવી છે. વિષ્ણુના અવતારોમાં શ્રીકૃષ્ણને મહત્વનો સોળ કળાવાળો પૂર્ણવતાર માનવામાં આવે છે. જ્યદેવે ગીતગોવિંદમાં અષ્ટપદીના અંતે “દશાકૃતિકૃતે કૃષ્ણાય તુભ્યં નમઃ” કહીને દશે અવતારો એ શ્રીકૃષ્ણના જ હોવાનું બતાવાયું છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં જ પણ વિષ્ણુના સ્થાને શ્રીકૃષ્ણને પરમતત્ત્વ તરીકે નિરૂપવામાં આવ્યા છે. અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ તરીકે પણ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં આલેખન થયું છે.

૮. અવતારવાદની ફલશ્રુતિ

ડાર્વિનના ઉત્ક્રાંતિવાદની દૃષ્ટિએ અવતારતત્ત્વનું વર્ગીકરણ થઈ શકે છે. પ્રથમ બુદ્ધિહીન નાના પ્રાણીઓ પાણીમાં ઉત્પન્ન થયા પછી જળ અને સ્થળ બંને પર ફરનારાં પ્રાણીઓનો વિકાસ થયો. આ જ રીતે અવતાર તત્ત્વની સમીક્ષામાં મત્સ્યાવતાર જલીય પ્રાણીઓનું પ્રતીકૃષ્ટ છે. ત્યારબાદ જળ અને સ્થળ બંને પર રહેનારા જીવોનું સર્જન કર્યું જેનું પ્રતિનિધિત્વ કૂર્મ કરે છે. ત્યાર પછી સ્થળ ઉપર રહીને જીવન વિતાવે તેવાં પ્રાણીઓના પ્રતિનિધિત્વ રૂપે વરાહશૂકરને માને છે. ત્યારપછી મનુષ્ય અને પશુત્વ અવતાર આવે છે તેવા પ્રાણીનું પ્રતિનિધિત્વ કરનાર નૃસિંહનો અવતાર થયો. ત્યારપછી માનવ આવિર્ભૂત થયો. પણ તે લઘુકાય હોય છે. તે વામનરૂપ આનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. વામનાવતાર પછી મનુષ્યના ભયાનક રૂપનું પ્રતિનિધિત્વ કરનાર પરશુરામનો અવતાર થયો. દશરથ રામ મર્યાદા પુરુષોત્તમ છે. જેમનામાં માનવજીવનની સમગ્ર મર્યાદાઓનો વિકાસ થયેલો છે. કૃષ્ણનો સમગ્ર સૃષ્ટિના શ્રેયકર, જ્ઞાની, ઐશ્વર્ય અને વૈરાગ્યના પ્રતિનિધિત્વ છે. બુદ્ધમાં કૃપાની અધિકતા છે. જે મનુષ્ય શત્રુને બળનો પ્રયોગ ન કરીને કરુણા, મૈત્રી દ્વારા વશ કરે છે. જ્યારે પ્રાણી ઈશ્વરની કૃપા-કરુણાથી વશ થતો નથી. ત્યારે કલિના રૂપે માનવને અકૃપારૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અવતારલીલાથી સમાજને સુવ્યવસ્થિત અને આચારનિષ્ઠ બનાવવાનો ઉદ્દેશ અવતારના પ્રયોજનમાં સ્ફુરે છે. આ દશાવતારમાં નવેય રસોનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ રહેલું છે. જેમાં શ્રીકૃષ્ણ શૃંગારરસ, વામન હાસ્યરસ, મત્સ્યકરુણ રસ, વરાહ બીભત્સ, નૃસિંહ ભયાનક રસ, રામ વીરરસ, પરશુરામ રૌદ્રરસ, કૂર્મ

અદ્ભુતરસ અને બુદ્ધ શાન્તરસનું પ્રતિનિધત્વ કરે છે. વિ.પુ.માં વર્ણવેલી શ્રીકૃષ્ણની બાલ, પૌગંડ, યુવા અને દ્વારકાલીલાનું અધ્યયન અને સમીક્ષા આ પછીના પ્રકરણમાં કરવામાં આવે છે.

વાચન સામગ્રી

૧. અવે તૃસ્ત્રોયજ્ 3.3.20 અવ ઉપપદે તૃસ્તૃભ્યાંકરણાધિકરણયોઃ પુંસિ સંજ્ઞાયાં યગ્સ્યાતુ । (સિદ્ધાંતકૌમુદી - તત્ત્વબોધિની ટીકા પૃ. 656)
૨. મહાહરિવંશપર્વ 41.17.20, ભા.પુ. 10.32.2
૩. શ્રી નાગેન્દ્રનાથ - હિન્દી વિશ્વકોશ પૃ. 179
૪. શ્રી ધીરેન્દ્ર વર્મા, અવતરણમવતાર હિન્દી સાહિત્યકોશ ભાગ-1
૫. (અ) અજાયમાનો બહુધા વિજાયતે । (યજુ. 31.1)
(બ) ભગવદ્ગીતા - 4.6
૬. ઇન્દ્રા માયાભિઃ પુરુરૂપ ઈયતે । (ઋ. 6.47.18)
૭. રૂપં રૂપં મઘવા બોભવીતિ માયાઃ કૃણવામસ્તન્વપરિસ્તવામ્ । (ઋ. 3.53.8)
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો બભૂવ તદસ્ય રૂપં પ્રતિયક્ષણાય ઇન્દો માયાભિઃ પુરુરૂપં ઈયતે યુક્તા હ્યયસ્ય હસ્યઃ રાતદશ ॥
(ઋ. 6.47.18)
૮. શૃઙ્ગવૃષા નામ કરિવદ્ ઋષિઃ । તસ્ય ચન્દ્રઃ સ્વયમેવ પુત્રતયા તયા જરા ઇત્યાખ્યાયિકા । સાયણભાષ્ય (ઋ. 8.17.13)
૯. ઇદં વિષ્ણુર્વિચક્રમે ત્રેધા નિદધે પદમ્ । સમૂઢમસ્ય પાંસૂર (ઋ. 1.22.17)
૧૦. યદપ્રવીતા દધતે હ ગર્ભં તદા ચિઙ્ગતો..... । (ઋ. 47.78)
૧૧. ત્વં સ્ત્રી ત્વં પુમાનિ ત્વં કુમાર ઉત કુમારી । (અથર્વ. 18.8.27)
૧૨. વરાહેણ પૃથિવી સંવિદાના । (અથર્વ. 12.1.48)
૧૩. ઉપજ્મન્નુપપેતસેતઽવર નદીષ્વા ॥ (યજુ. 17-6)
૧૪. પ્રજાપતિસ્ત્વરતિ ગર્ભેઽન્તર જાયમાનો બહુધા વિજાયતે । (શુક્લ. યજુ. સં. 3.1.19)
૧૫. વામનો હ વિષ્ણુરાક્ષ । (શ.બ્રા. 1.2.5-7)

१६. मनवे ह वै प्रातः मत्स्यः सहापाणी आपदे सहारमैव त्वमुवाच बिभृहि माम् पारयष्यामि कस्मान्माम् पारयिष्यसिति औघ इमां सर्वा प्रजा निर्वोढा ततस्त्वा पारयिताऽस्मि ।
(श.श्रु. 18.1.1)
१७. स यत् कूर्मो नाम एतद् वै रूपं कृत्वा प्रजापिता प्रजा असृजत् । (श.श्रु. 7-5.1.5)
१८. आपो वा इदमग्ने सलिलमासीत् तस्मिन् प्रजापतिवायुर्भूत्वा चरत्स ह मामपश्यत् तं वराहो भूत्वाऽहरत् स वराहो रूपं कृत्वा पन्यमञ्जन् स पृथिवीमध्य अन्वर्छत् । उद्धृताऽसि कृष्णेन शतबाहुना । (ते.श्रु. 7.1-5.1)
१९. अन्तरतः कूर्मभूत प्रयत्नं तमब्रवीत् मम वै त्वऽमांसान् समभूत् ।
तत् पुरुषस्य पुरुषत्वम् । स सहस्रशीर्षाः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् भूत्वादेतिष्णुत् । (ते.सु. 1.23.3)
२०. वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि । तन्नो नरसिंहः प्रचोदयात् । (ते.सु. 1.1.31)
२१. अ. ऋग्वेद 1.154-2, 154.5
२२. नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् । (ते.सु. 1.1.31)
२३. वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । (सिद्धांत कौ. 4.3.98)
२४. अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामिधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ (भ.गु. 4-6)
२५. कृष्णाय देवकीपुत्राय । (छां. उप. 3.18.6)
२६. मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । (भ.गु. 7.7)
२७. यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ (भ.गु. 4.7.8)
२८. जज्ञे पुनः पुनर्विष्णुर्यज्ञे च शिथिले प्रभुः । कर्तुः धर्मव्यवस्थानमद्यधर्मस्य च नाशनम् । (भ.पु. 98.68)
२९. भ.पु. 47.235
३०. नृणां निःश्रेयसार्थाथ व्यक्तिर्भगवतो नृप । अव्यवस्थाप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ (भ.पु. 10.29.14)
३१. एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन् मुमुक्षूणां दूराशयात् । प्रसंख्यानाय तत्वानां सम्मतायात्मदर्शने ॥ (भ.पु. 3.24.36)
कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवान् आत्ममायया । जातःस्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञस्तये नृणाम् ॥ (भ.पु. 3.25.1)
३२. मर्त्यावतारास्त्वह मर्त्यशिक्षणं रक्षोऽवधायैव न केवलं विभोः । (भ.पु. 5.19.5)

३३. एतदर्थं तु लोकेऽस्मिन्नवतारः कृतो मया । (वि.पु. 5.7.9) विप्रधेनुशूरद्रांतहित..... मनुजवतार । (रामचरित
मानस संत तुलसीदास)
३४. त्यक्त्वा दिव्या तनु विष्णुर्मानुषेष्विह जायते । युगे त्वथ परावृते काले प्रशिथिले प्रभुः ॥ (भ.पु. 47.34)
३५. एते चांशकलाःपुंस कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । (भ.पु. 1.3.28)
३६. अडि. सं. पृ. 47
३७. रामः शस्त्रमृतामहम् । (भ.गी. 10.31) वृष्णिनां वासुदेवोऽस्मि । (भ.गी. 10.37)
३८. म.उ.श. 339.77.102
३९. हंसः कूर्मश्च मत्स्यश्च प्रादुर्लावाद् द्विजोत्तम् । वराहो नरसिंहस्य वामनो राम एव च । रामो दाशरथिस्त्वे सात्वतः
कल्किरेव च । (म.उ.श. पर्व 339.103, 104)
४०. अवतारा ह्यसंख्येयाः हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः । (भ.पु. 1.3.26)
४१. मत्स्य कूर्मो वराहश्च नृसिंहो वामनस्तथा । रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्किर्दश स्मृताः । (व.पु. 52.26)
मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश । (व.पु. 4.2)